

Tanım Kuralı: Değerlendirmeler

Aydan Ömür SURLU¹²

I- Genel Olarak

H.L.A. Hart hukuk teorisini ve kurallar anlayışını, 1961 yılında yazdığı **The Concept of Law**³ adlı eserinde açıklamıştır. Tanım kuralı da *Hart*'ın hukuk sistemindeki en önemli kuraldır. Bu nedenle öncelikle *Hart*'ta kural kavramından söz etmek gerekir. *Hart*'ın hukuk teorisinin belirleyici unsurunu, kural kavramı oluşturur. Ona göre hukuk, bir kurallar bütünüdür. *Hart*, hukuk kurallarını da sosyal kuralların bir türü olarak tanımlar ve alışkanlıklardan ayırır. Sosyal bir kural, bireyler açısından davranışlarının standardı olarak kabul edilir. Ardından bireyler bu kuralı, uyulmaması durumunda hem kendileri, hem de diğer bireylerin davranışlarını eleştirmek için, bir standart olarak kabul ederler. Ancak bu taktirde bir sosyal kuraldan söz edilebilir ve bu unsur, içsel bakış açısını oluşturur. Kurallara yönelik bu içsel bakış açısı alışkanlıkları, sosyal kurallardan ayırır. İçsel bakış açısı, yükümlülük kavramını getirir ve tanım kuralının da varlık koşulunu oluşturur.⁴

Hart'a göre hukuk, “birincil kurallar” ve “ikincil kurallar” birliğinden oluşur. Beraber ele alındıklarında bunlar, hukuk sistemini meydana getirir. Yani *Hart*'a göre hukuk, birincil ve ikincil kurallardan oluşan bir sistemdir. Birincil kurallar, bireylere yükümlülük yükleyerek, neyi yapıp yapmamaları konusunda davranışlarını yönlendirir. İkincil kurallar, birincil kurallar hakkındaki kurallardır. *Hart* ikincil kuralları değiştirme kuralları, yargılama kuralları ve tanım kuralı olarak üç türe ayırır.⁵

Tanım kuralı, ikincil kuralların en temeli ve en önemlisidir. Bir hukuk sisteminde hangi kuralların hukuk olduğunu belirleyen ve kurallara geçerlilik kazandıran, kurallar hakkındaki tek ve en üstün ve nihai kuraldır. Hukuk kuralları dayanaklarını, tanım kuralından alırlar. *Hart*'a göre gelişmiş bir hukuk sistemi, bu şekilde kuralların ne olduğunu belirleyen ve diğer kurallar için geçerlilik kriteri oluşturan bir tanım kuralı içerir. *Hart* tanım kuralını konvansiyonel nitelikte sosyal bir kural olarak tanımlar. *Hart*'a göre hukukun kaynağı,

- 1 Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD Başkanı.
- 2 Bu makalenin içeriğine ilişkin daha detaylı bilgi için Bkz. SURLU, Aydan Ömür, H.L.A. Hart'ta Tanım Kuralı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku (Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi) Anabilim Dalı, Ankara 2008
- 3 HART, H.L.A., *The Concept of Law*, Oxford University Press, 1961; HART, H.L.A., *The Concept of Law*, Second Edition, Oxford University Press, 1994.
- 4 SURLU, Aydan Ömür; “H.L.A. Hart'ın Kurallar Sistemi”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 2010, S:21, s. 198-200.
- 5 SURLU, “H.L.A. Hart'ın...”, s.201-202.

sosyal olguya dayanır. Bu sosyal olgu da, hukuk sitemindeki yetkililerin sosyal pratiğidir. Tanıma kuralı yetkililerin pratiğiyle, yani kabul etmeleriyle var olur. Yetkililer tanıma kuralını, kendi ve diğer bireylerin davranışları için kamusal bir standart olarak, içsel bakış açısıyla kabul ederler.⁶

Tanıma kuralının, hukuki pozitivizmin gereği olarak iki fonksiyonu vardır. Bunlar hukuku belirlemek ve geçerlilik kriteri oluşturmaktır. Hukuku belirleme fonksiyonu, hangi kuralların hukuk kuralı olduğunu gösterir. Tanıma kuralı, birincil kuralları belirler. Geçerlilik kriteri olması da, bir kuralın, hukuk sistemine ait bir kural olabilmesi için hangi şartları içermesi gerektiğini belirler. Bir kural, tanıma kuralının öngördüğü kritere göre, geçerli veya geçersiz hale gelir. Yani tüm kriterleri yerine getiren kural, hukuki geçerlilik kazanmış olur.⁷

Hart, tanıma kuralının öngördüğü geçerlilik kriterinin, hem belirlenmesinde hem de içeriğinde bir sınırlandırma getirmemektedir. Ona göre böyle bir sınırlandırma gerekli değildir. Yetkililer, geçerlilik kriterinin içeriğini serbestçe belirleyebilirler.⁸

II- Tanıma Kuralının Hukuki Geçerlilik Kriteri Olmasıyla İlgili Problemler

A-Tanıma Kuralının Hukuki Pozitivizmin Ayırma Teziyle Çatışması

Burada öncelikle hukuki pozitivizmin ayırma/ayrılabilirlik ve sosyal kaynaklar tezinden söz etmek gerekir. Ayırma tezi, hukuk ve ahlâk arasında bir ilişki kurulamayacağıyla ilgilidir ve bu konuda hukuki pozitivistler arasında görüş ayrılığı söz konusudur.⁹ Katı hukuki pozitivistlerde ayrılabilirlik tezine göre, hukuk ve ahlâk arasında zorunlu veya kurucu bir ilişki kurulamaz.¹⁰ *Hart*'ın oluşmasına temel teşkil ettiği esnek hukuki pozitivizmin ayrılabilirlik tezine verdiği anlama göre ise, hukuk ile ahlâk arasında bir ilişki kurulabilmesi mümkündür.¹¹ *Hart*'a göre, hukuk ile ahlâk arasında zorunlu kavramsal bir ilişki değil, **rastlantısal** bir ilişki vardır.¹² Esnek hukuki pozitivistlerin amacı, tanıma kuralı vasıtasıyla pozitivist sınırlar içinde kalarak hukukta ahlâki olanlar da dahil, ilkelere ve değerlere yer verebilme olanağını yaratmaktır.¹³ Yani yetkililer karar verdiği taktirde, tanıma kuralının ahlâkiliği içerebilmesi mümkündür.¹⁴ Böylece

6 SURLU, Aydan Ömür; "H.L.A. Hart'ın...", s.202-203.

7 SURLU, Aydan Ömür; "H.L.A. Hart'ın...", s.203-204.

8 SURLU, Aydan Ömür; "H.L.A. Hart'ın...", s.204.

9 UYGUR, Gülriz, Hukuk, Etik ve İlkeler, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 54

10 SEBOK, Anthony J., "Is the Rule of Recognition a Rule?", Notre Dame Law Review, Vol:72, 1996-1997, s.1549.

11 UYGUR, Gülriz; "Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü Mü?", AÜHFED, C:52, Sayı:3, Ankara, 2003, (ayrı bası), s.156.

12 HART, The Concept of..., s.268 (Atflar, kitabın 1994 yılındaki basımına yapılmıştır).

13 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.156.

14 ZIPURSKY, Benjamin C., "The Model of Social Facts", Hart's Postscript- Essays on the Postscript to The Concept of Law, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.220; HIMMA, Kenneth Einar, "Law's Claim of Legitimate Authority", Hart's Postscript, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.272.

içerikli tanıma kuralıyla, hukukun ahlâkiliğe göre belirlenmesi sağlanmış olur.¹⁵

Tüm hukuki pozitivistler tarafından kabul edilen sosyal kaynaklar tezinin de, katı ve esnek hukuki pozitivismde farklı anlamları vardır. Hukukun toplumun kararıyla belirlendiğini yani sosyal olarak yaratıldığını kabul eden sosyal kaynaklar tezine göre, hukuk sosyal olgu konusudur.¹⁶ Bu sosyal olguyu da, yetkililerin tanıma kuralını kabullerine ilişkin pratikleri oluşturur. Katı hukuki pozitivistler sosyal kaynaklar tezini, tanıma kuralının sadece var oluş koşullarında yani kabulünde değil, geçerlilik kriterinde de ararlar. Yani tanıma kuralı, hem sosyal olguya yani yetkililerin kabulüne dayanan bir sosyal kuraldır; hem de geçerlilik kriterinin de, sosyal kaynağa dayanması gerekir. *Hart* ve diğer esnek hukuki pozitivistlere göre ise, tanıma kuralının sosyal olguya dayanması gerekirken, geçerlilik kriterinin sosyal kaynağa dayanması, şart değildir. Böylece geçerlilik kriteri, sosyal kaynağa dayanabileceği gibi, ahlâki ilkeleri veya değerleri de içerebilir.¹⁷

1- Dworkin'in Eleştirileri

Tanıma kuralının içerikli olmasına yönelik en önemli eleştirileri, *Ronald Dworkin* getirmiştir. *Dworkin*'e göre, tanıma kuralı pozitivist anlamda içerikli olamaz ve bu durum, tanıma kuralının, konvansiyonel ve sosyal bir kural olmasını engeller.¹⁸ *Dworkin* bu eleştirilerinde, pozitivismin temel ilkelerine dayanmaktadır. Bu temel ilkelerden biri, hukukun kurallardan oluştuğu, tartışmalı nitelikte olan ilkelere yer vermediğidir.¹⁹ Ona göre hukuki pozitivismin tanıma kuralı, bu ilkelerin geçerliliğini sağlamaz.²⁰ Pozitivismin diğer ilkesi de, neyin hukuk olduğu konusunda kesinlik ve belirlilik öngörmesini sağlayacak olan bir tanıma kuralını içermesidir.²¹ *Dworkin*'e göre bu durum ancak, tanıma kuralının geçerlilik kriterinde sosyal kaynağa dayanılmasıyla mümkündür. *Dworkin*'e göre hukuki pozitivismde geçerlilik kriteri kuralların içeriğine değil, sosyal kaynağına dayanır. Yani bir normun geçerliliği, tartışmalı olan içeriğine değil, sosyal kaynağına göre belirlenir. Oysa ahlâki ilkelerin geçerliliği, değerlerine bağlıdır. Bunların geçerliliğini belirle-

15 UYGUR, "Hukuki Pozitivismin...", s.154.

16 HIMMA, Kenneth Einar, Hukukun Ahlâki Kriterleri- Kapsayıcı ve Dışlayıcı Pozitivistler Arasındaki Tartışma, Çev. Saim Üye, Bilge Su Yay., Ankara 2010, s.16.

17 LEITER, Brian, "Legal Realism, Hard Positivism, and the Limits of Conceptual Analysis", *Hart's Postscript- Essays on the Postscript to The Concept of Law*, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.356-357; HART, *The Concept of...*, s.258.

18 DWORKIN, Ronald, "Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy", *Oxford Journal of Law Studies*, Vol: 24, No:1, 2004, s.6; Bu kitabın çevirisi için Bkz. DWORKIN, Ronald; *Hakları Ciddiye Almak*, Çev. Ahmet Ulvi Türkbâğ, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

19 DWORKIN, *Taking Rights...*, s.17; COLEMAN, Jules, "Constraints on the Criteria of Legality", *Legal Theory*, Vol:6, Cambridge University Press, 2000, s.171.

20 DWORKIN, *Taking Rights...*, s.17; DWORKIN, Ronald A., "A Reply by Ronald DWORKIN", *Ronald DWORKIN and Contemporary Jurisprudence*, Edited and with a Preface by: Marshall Cohen, Duckworth 2001, s.247

21 DWORKIN, *Taking Rights...*, s.17; SHAPIRO, Scott J., "On Hart's Way Out", *Hart's Postscript*, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.158.

yen şey, sosyal kaynakları olmadığı için, tanım kuralının tartışmalı bir yapıya sahip olan ahlâkiliği içermesi, hukuk kurallarındaki belirlilik ve kesinliği ortadan kaldıracaktır. Ayrıca içerikli bir tanım kuralının da pozitivist anlamda, sosyal ve konvansiyonel bir kural olmasından da söz edilemez.²²

Dworkin'e göre eleştirilmesi gereken diğer bir konu da, ahlâki ilkelerin bağlayıcılık kazanmasının dayanağıdır.²³ Buna göre ahlâki ilkelerin hukukiliğini sağlayan şey, tanım kuralında belirlenmeleri değildir. Ahlâki ilkeler, hakkaniyetin veya ahlâkiliğin gereklerini yerine getirdikleri için hukukilik (hukuken bağlayıcılık) kazanırlar. *Dworkin* bu durumun, ayrılabilirlik tezini de ihlal etmek anlamına geleceğini ileri sürmektedir.²⁴

Hart, *Dworkin*'in bu eleştirilerini kabul etmemektedir. Öncelikle *Hart*, hukuki pozitivistin hukukun sadece kuralardan oluşmadığını, kuralların yanı sıra ilkeleri de içerdiğini kabul etmektedir.²⁵ Günümüzde, birçok hukuki pozitivist de bu düşüncededir. Örneğin *Joseph Raz*'a göre yasa koyucunun, dilerse ilkeleri de hukuken bağlayıcı kabul etmesi mümkündür.²⁶ Ayrıca pozitivistin, neyin

hukuk olduğunu belirlemede kesinlik ve belirlilik öngörmesi de günümüzde tüm pozitivistler tarafından kabul edilmektedir. *Dworkin*'in eleştirisi, bu ilkenin pozitivistin temel amacı olduğu kabul edildiği takdirde anlamlıdır. *Hart* ve diğer esnek hukuki pozitivistler, belirli bir oranda hukuki kesin olmayışı kabul etmektedirler.²⁷ *Hart*'ın tanım kuralını getirilme amacı, hukukta kesinlik ve belirlilik olmayışını ortadan kaldırmak olsa da *O*, belirli oranda kesinlik olmayışını mümkün görmektedir ve hukuk kuralları ve ilkelerin belirli olmamasını, “açık metin” olarak nitelendirmektedir.²⁸ Buna göre hukuk kurallarının belirli anlamlarının yanı sıra, belirli olmayan anlamları da vardır. Burada *Hart* açısından söz konusu olan durum, hukuk sisteminin bütünüyle belirsiz ve kesin olmayışı değil, kurallara ilişkin olarak tam bir kesinliğin ve belirliliğin olmadığıdır.²⁹

Bunun yanı sıra daha önce de belirttiğimiz gibi *Hart* tanım kuralının, “kabul edilme” sosyal olgusu aracılığıyla sosyal kaynağa dayanması gerektiğini ileri sürer. Sosyal olguya ve sosyal kaynağa dayanan tanım kuralı böylece, sosyal bir kural olmaktadır.³⁰ Ancak *Hart* tanı-

22 UYGUR, “Hukuki Pozitivistin...”, s.157-158.

23 COLEMAN, Jules, “Incorporationism, Conventionality, and the Practical Difference Thesis”, *Hart's Postscript*, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.127.

24 UYGUR, “Hukuki Pozitivistin...”, s.158-159. .

25 HART, *The Concept of...*, s.250.

26 RAZ, Joseph, “Legal Principles and the Limits of Law”, *The Yale Law Journal*, Vol: 81, 1971-1972, s.845; MATHER, Henry, “Legal Positivism and American Case Law”, *University of Florida Law Review*, Vol:38, 1986, s.618.

27 UYGUR, “Hukuki Pozitivistin...”, s.162, 169.

28 SUMMERS, Robert. S., “Prof. H. L. A. Hart's Concept of Law”, *Duke Law Journal*, Vol:4, 1963, s.638; HART, *The Concept of...*, s.251-252; VARGA, Csaba, *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking*, Akadémiai Kiado, Budapest 1999, s.162-163.

29 SUMMERS, “Prof. H. L. A. Hart's...”, s.638; HART, *The Concept of...*, s.251-252.

30 GREEN, Leslie, “Positivism and Conventionality”, s.38-39.

ma kuralının varlığının sosyal kaynağa dayanması gerektiğini kabul ederken, geçerlilik kriterinin daima sosyal kaynağa dayanmak zorunda olmadığını ileri sürer.³¹ Önemli olan tanıma kuralının var olma koşullarının sağlanmasıdır; geçerlilik kriteri için ise bu koşullar, bir gereklilik değildir. Esnek hukuki pozitivizm de, geçerlilik kriterine ilişkin bir sınırlandırmayı zorunluluk olarak öngörmemektedir.³² *Hart*'a göre geçerlilik kriteri içerikli olabilir ve bu durum, tanıma kuralının sosyal kural olma niteliğini etkilemez.³³

Ayrıca geçerlilik kriterinde sınırlama getirilmemesinin, temel pozitivist düşüncenin bir gerekliliği olmadığı da ileri sürülebilir. Bu yönde bir iddiada bulunan *David Lyons*'a göre *Dworkin*'in düşüncesinden hareket edilirse, bir yandan sosyal olgu unsurunda yetkililerin pratiğine yer verilecek, diğer yandan da yetkililerin hangi kriteri kabul edeceğine ilişkin sınırlandırma getirilecektir. Bu tür bir sınırlandırma ise pozitivist gelenek için zorunlu değildir.³⁴

Dworkin'in ahlâki ilkelerin bağlayıcılıklarıyla ilgili eleştirisini de, *Hart*'ın ve diğer esnek hukuki pozitivistlerin gö-

rüşleri çerçevesinde cevaplamak mümkündür. *Dworkin*'e göre, ahlâki ilkelerin hukuki bakımdan bağlayıcı olmaları, bu ilkelerin ahlâkiliğın gereklerini karşılamalarına dayanır. *Hart* ve diğer esnek hukuki pozitivistlere göre ise, ahlâki ilkeleri hukuki kılan şey, tanıma kuralındaki şartı yerine getirmeleridir. Yani ahlâki ilkeler, tanıma kuralı altında tanımlandıkları taktirde bağlayıcı standartlar olarak hukukta yer alabilirler. Bu durumda onları hukuki kılan da ahlâkîlikleri değil, tanıma kuralında düzenlenen gerekleri karşılamalarıdır.³⁵

2- Raz'ın Eleştirileri

Geçerlilik kriterinin ahlâkiliği içermeyeceğini ileri süren ve *Hart*'ı eleştiren bir diğer hukukçu da, katı hukuki pozitivist olan *Joseph Raz*'dir.³⁶ Sosyal kaynaklar tezi *Raz* tarafından geliştirilmiştir.³⁷ *Raz* da sosyal kaynaklar tezini, hem tanıma kuralının kabul edilmesinde, hem de geçerlilik kriterinde arar.³⁸ Onun ayrılabilirlik tezine verdiği anlam, geçerliliğın daima sosyal kaynağa dayanacak olması ve ahlâkiliği içermeyecek olmasıdır. Yani geçerlilik, her hukuk normu için ve her hukuk sistemi için sosyal kaynağa dayanacaktır.³⁹

31 HART, The Concept of..., s.250, 258.

32 COLEMAN, "Incorporationism, Conventionality...", s.127.

33 SILTALA, A Theory of Precedent..., s.222.

34 LYONS, David, "Principles, Positivism and Legal Theory", The Yale Law Journal, Vol:87, 1977 Aktaran UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.160.

35 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.160.

36 BIX, Brian, Jurisprudence Theory and Context, Carolina Academic Press, Third Edition, North Carolina, 2004, s.48.

37 PERRY, Stephen R., "Second-Order Reasons, Uncertainty and Legal Theory", Southern California Law Review, Vol:62, 1988-1989, s.952-953.

38 WACKS, Raymond, Understanding Jurisprudence-An Introduction to Legal Theory, Oxford University Press, 2005, s.70.

39 BIX, Brian, "Patrolling the Boundaries: Inclusive Legal Positivism and the Nature of Jurisprudential Debate", Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:12, No:1, January 1999, s.19.

Ancak *Raz*, sosyal kaynak konularının da karışık olabileceğini ve ahlâkiliği içermeyen tanım kuralında da tartışma çıkabileceğini kabul etmektedir. *Jules Coleman* da aynı görüştedir. Bununla bağlı olarak *Raz*'a göre sosyal kaynaklar tezi de, hukuki kesinliği ve belirliliği sağlama güvencesi oluşturmayabilir.⁴⁰

Raz ayrıca katı bir hukuki pozitivist olarak, geçerlilik kriterinde sosyal kaynağa dayanılmasını aramaktadır. Ancak diğerlerinden farklı olarak, ahlâki ilkelere geçerlilik kriteri oluşturmasına karşı çıksa da, yasama organının yapacağı düzenlemelerle ahlâkiliği içeren normların, hukuk kuralı olabileceğini kabul etmektedir.⁴¹ Yani ahlâki ilkeler, hukukilik kazanabilecektir. Bu durumun, hukukun ahlâkiliğe göre belirlenmesinden yani, geçerlilik kriterinin ahlâkiliği içermesinden farklı olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

3- Coleman'ın Değerlendirmeleri

Tanım kuralına ilişkin görüşlerini ileri süren diğer bir hukukçu da, bir esnek hukuki pozitivist olan *Jules Coleman*'dır. Pozitivist anlayışını, *Hart*'ın görüşleri doğrultusunda oluşturan *Coleman*, *Hart*'ın en önemli destekçilerindedir ve özellikle *Dworkin*'in, içerikli

tanım kuralının sosyal kural olamayacağı hakkındaki eleştirileri üzerinde durmaktadır.⁴²

Coleman'la ilgili belirtilmesi gereken konu, öncelikle sosyal kaynaklar teziyle ilgilidir. Bu tezi kendi açısından yorumlayarak, konvansiyonellik tezi olarak adlandıran *Coleman*, hukukun konvansiyona dayanan sosyal bir pratik olduğu görüşündedir ve tanım kuralının tartışmalı konularda konvansiyonu içermeyeceği için, sosyal bir kural olmayacağı eleştirilerine cevap vermeye çalışır.⁴³

Öncelikle *Coleman*'ın, ayrılabilirlik tezine verdiği anlamdan söz etmek gerekir. Esnek hukuki pozitivistizmin, geçerlilik kriterinin ahlâkiliği içerebileceğini kabul etmesinin anlamı, hukukiliğin ahlâkiliğe göre belirlenmesinin mümkün, ama zorunlu olmadığıdır.⁴⁴ Yani içerikli bir kriter, tüm hukuk sistemleri için aranmamaktadır. Katı hukuki pozitivistler ise, içeriksiz bir kriteri, tüm hukuk sistemleri için aramaktadırlar. Yani katı hukuki pozitivistler, hukuk sistemlerine ilişkin belirli özelliklerin, tüm hukuk sistemleri için geçerli olduğunu kabul eder. Esnek pozitivistler ise en azından bazı hukuk sistemlerinin, bu özelliklerle

40 UYGUR, "Hukuki Pozitivistizmin...", s.162; COLEMAN, "Constraints on...", s.182.

41 RAZ, Joseph, "Legal Rights", Oxford Journal of Legal Studies Vol:4, No: 1, 1984, s.10; PERRY, "Second-Order...", s.954; HIMMA, Kenneth Einar, "Bringing Hart and Raz to the Table: Coleman's Compatibility Thesis", Oxford Journal of Legal Studies, Vol:21, N:4, 2001, s.624-625.

42 SURLU, H.L.A. Hart'ta..., s.98.

43 WALUCHOW, Wil, "In Pursuit of Pragmatic Legal Theory", (The Practice of Principle: In Defence of a Pragmatist Approach to Legal Theory, Jules L. Coleman, Oxford: Oxford University Press, 2001), Book Review, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:15, No:1, January 2002, s.141; SHAPIRO, "On Hart's...", s.166.

44 PERRY, Stephen, "The Varieties of Legal Positivism", Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:9, No.2, July 1996, s.362.

re sahip olmayabileceğini savunurlar.⁴⁵ Ayrılabilirlik tezinin bu anlamda kabulüne göre, ahlâkiliğin hukuki geçerlilik kriteri olmadığı, en azından bir tanıma kuralının ve buna bağlı olarak bir hukuk sisteminin varlığı, kavramsal olarak mümkündür.⁴⁶ Aynı çerçevede konvansiyonist pozitivizm, tanıma kuralının, her toplumdaki hukuk sistemleri için sosyal bir kural olduğunu ileri sürmektedir. *Coleman* ise tanıma kuralının, en azından bir hukuk sistemi için sosyal bir kural olduğunu kabul eder.⁴⁷ Böylece ayrılabilirlik tezi ihlal edilmeden, hukukun ahlâkiliğe göre belirlenmesi mümkün hale gelmektedir.⁴⁸

Coleman, tanıma kuralının sosyal kural olması ve geçerlilik kriterinin türüne göre oluşabilecek sorunlar çerçevesinde, çeşitli ihtimaller üzerinde durmaktadır. *Coleman*'ın bu durumlarda dikkat çekmek istediği nokta, tanıma kuralının kendisinin zorunlu olarak tartışmalı bir hale gelmeyecek olması yani, bütünüyle tartışmalı olmadan, sosyal bir kural olmaya devam edecek olmasıdır.⁴⁹

Coleman öncelikle, ahlâkiliğin tümüyle tartışmalı olmayabileceğini ileri sürer. Yani, tartışma içermeyen ahlâkîlik konuları da olabilir.⁵⁰ Ayrıca *Coleman*, ahlâkiliği içeren tanıma kuralında, ilkelere ne olduğuna ilişkin tartışma olsa

da, tanıma kuralının kendisinin tartışma konusu olmayacağını ileri sürer. Bunun yanında, ahlâkiliği içermeyen tanıma kuralında da anlaşmazlık yaşanabileceği görüşündedir.⁵¹ Katı hukuki pozitivistler, sosyal kaynağa dayanan bir tanıma kuralında tartışmanın söz konusu olmayacağını savunurken,⁵² *Coleman*'ın çıkış noktası ise genel olarak, tanıma kuralına ilişkin tartışmaların yaşanabilecek olmasıdır. *Coleman* sadece, ahlâkiliği içeren tanıma kuralının tartışmalı olmayabileceğini, özellikle vurgulamak istemektedir. Ona göre, sosyal kaynağa dayanan geçerlilik şartında da tartışma yaşanabilir. Sosyal kaynağa ilişkin konular da karmaşıktır ve ahlâki konularda olduğu kadar, toplumda sosyal konular üzerinde de uzlaşma yaşanmaması mümkündür.⁵³

Coleman'ın yer verdiği diğer bir ihtimalde, ayrılabilirlik tezi doğrultusunda oluşturduğu anlayışı, konuyla ilgili olarak farklı bir seçenek meydana getirmektedir. Ona göre geçerlik kriteri ahlâkiliğe dayanmayan, dolayısıyla sosyal bir kural olan tanıma kuralı en az bir hukuk sistemi için mevcuttur.⁵⁴ Zira tanıma kuralının sosyal bir kural olması, katı pozitivistlerin bir ön kabulüdür. Bu anlamda geçerlilik kriterinin sosyal kaynağa dayandığı en az bir hukuk sisteminin olabirliğini kabul eden *Coleman*, beraberinde tanıma kuralının sosyal bir kural olduğu en az bir

45 BIX, "Patrolling the...", s.19.

46 LEITER, "Legal Realism...", s.356.

47 COLEMAN, Jules, "Negative and Positive Positivism", The Journal of Legal Studies, Vol:11, 1982, s.152.

48 COLEMAN, "Negative and...", s.141.

49 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.166.

50 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.170.

51 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.166.

52 SEBOK, "Is the Rule...", s.1555.

53 COLEMAN, "Constraints on...", s.182.

54 LEITER, "Legal Realism, s.356

hukuk sisteminin de olabirliğine imkân vermektedir.⁵⁵

Coleman'ın ihtimal dahilinde gördüğü diğer bir durum da, yine içerikli bir tanıma kuralına ilişkindir. Ona göre böyle bir tanıma kuralının, ahlâki ilkelere gönderme yaparken, bu ahlâki ilkelerin içeriğini göz önüne almayacak şekilde düzenlenmesi de mümkündür. *Coleman*'a göre tanıma kuralının ahlâkiliğe yaptığı her gönderme tartışmalı olmayabilir. Bir ahlâki ilkenin hukukiliği, içeriksiz özellikleriyle de belirlenebilir. Örneğin, toplum tarafından kabul edilme gibi. Bu tür durumlarda hangi ahlâki ilkelerin hukuki olarak bağlayıcı olduğunu belirlemek, hangi kuralların hukuk kuralları olduğunu belirlemekten daha fazla tartışma yaratmayacaktır. Bu aynı zamanda, tanıma kuralının sosyal bir kural olmasını da destekleyen bir durumdur.⁵⁶

B- Tanım Kuralının Sosyal Kural Olmasına Yönelik Tartışmalar

1- Dworkin'in Eleştirileri

Daha önce de belirttiğimiz gibi *Dworkin*'e göre ahlâkiliği içeren tanıma kuralının tartışmalı yapısı, hem sosyal hem de konvansiyonel bir kural olmasına pozitivist anlamda olanak vermektedir. *Dworkin* burada söz konusu tartışmanın, içsel bakış açısıyla kabul edilen bir pratik oluşturmayacağını ileri sürmektedir.⁵⁷

Hart, bu eleştirileri de cevaplamaktadır. Ona göre *Dworkin*, *Hart*'ın bu konuda yaptığı ayrımı göz ardı etmektedir. *Hart*, tanıma kuralının bir sosyal kural olarak var olma koşullarıyla, tanıma kuralının geçerlilik kriterinin belirlenmesi ve geçerlilik kriterinin uygulanmasına ilişkin konuların, birbirinden ayrı olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁸

Söz ettiğimiz gibi *Hart* sosyal kaynaklar tezini sadece, tanıma kuralının var olma koşullarında aramaktadır. Geçerlilik kriteri için ise bu gerekli değildir. Esnek hukuki pozitivism, böyle bir sınırlandırmayı zorunluluk olarak görmemektedir. *Hart*'a göre tanıma kuralının sosyal bir kural olması, yetkililerin içsel bakış açısıyla kabul etmelerine dayanır. Kabul edilme sosyal olgusuyla sosyal kaynağa dayanan tanıma kuralı böylece, sosyal bir kural olmaktadır. Geçerlilik kriterinin ise sosyal kaynağa dayanmaması, tanıma kuralının sosyal bir kural olmasını engellemez. Önemli olan, yetkililerin neyi geçerlilik kriteri olarak kabul ettikleri ve bu konuda hemfikir olmalarıdır.⁵⁹ Örneğin yetkililer, geçerlilik kriterinin ahlâkiliği içermesi gerektiğini de, yine içsel bakış açısıyla kabul ederler.⁶⁰ Yani bu durumda, geçerlilik kriterinin ne olduğuna ilişkin bir tartışma çıkmamakta ve tanıma kuralının sosyal kural olması etkilenmemektedir. Ancak geçerlilik kriterinin gerekleri konusunda ise, yetkililer arasında tartışma yaşanabi-

55 SURLU, "H.L.A. Hart'ın...", s.101

56 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.166.

57 ZIPURSKY, "The Model of...", s.222; UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.158-159; MARMOR, Andrei, "Legal Conventionalism", *Hart's Postscript*, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004, s.197; COLEMAN, "Constraints on...", s.179-180.

58 SURLU, H.L.A. Hart'ta..., s. 103

59 HART, *The Concept...*, s.258

60 SILTALA, *A Theory...*, s.222.

lir. Yani geçerlilik kriterinin uygulanmasına ilişkin tartışma yaşanması, *Hart*'a göre mümkündür⁶¹ ve bu durum, konvansiyonu da etkilemez. Yani *Hart*, tanıma kuralının konvansiyonu gerektirdiği durumun da, kriterin belirlenmesi olduğunu kabul eder. Kriterin uygulanmasına ilişkin olarak da yetkililer arasında bir konvansiyon aramamaktadır.⁶²

2- Coleman'ın Değerlendirmeleri

Coleman, *Hart*'ın bu konuda yaptığı ayrımı geliştirmiştir. *Coleman*'a göre, geçerlilik kriterinin neyi içerdiği konusunda yetkililer arasında yaşanacak bir anlaşmazlık, tanıma kuralının kendisini tartışmalı bir kural yapacak ve konvansiyonu engelleyecektir.⁶³ Bu durumda yetkililerin geçerlilik kriterinin ne olduğuna karar verememeleri, sosyal kaynağa dayanan tanıma kuralı açısından da söz konusu olabilecektir. Yetkililer tarafından, üzerinde uzlaşmış yani belirlenmiş geçerlilik kriterinin uygulamasına ilişkin bir uyuşmazlık yaşanması da mümkündür.

a- Tanıma Kuralının İçeriğinde Yaşanan Anlaşmazlık

Uyuşmazlıkların birinci türü, tanıma kuralının içeriğine ilişkindir. Burada yetkililer; geçerlilik kriterinin ahlâkiliği mi içerdiği, yoksa kaynağa mı dayandığı konusunda hemfikir değillerdir. Bu du-

rum, tanıma kuralının kendisini tartışmalı bir kural haline getirmektedir; zira neyin tanıma kuralı olduğu belirsizdir.⁶⁴ Dolayısıyla, tanıma kuralı sosyal kaynağa dayandığında, zaten tanıma kuralında bir tartışma doğmayacağını öngören kaynaklar tezi karşısında *Coleman*, sosyal kaynağı da içerse, tanıma kuralında tartışma yaşanabileceğinin mümkün olabileceğini ortaya koyar.⁶⁵ Söz konusu her iki durum için, tanıma kuralında konvansiyon da söz konusu olamamaktadır.⁶⁶

b- Tanıma Kuralının Uygulanmasında Yaşanan Anlaşmazlık

Tanıma kuralı hakkındaki diğer anlaşmazlık ise, uygulama alanında söz konusu olabilir. Burada yetkililer, tanıma kuralının ne olduğu konusunda anlaşmış, ancak uygulamasına ilişkin olarak bir tartışma yaşamaktadırlar.⁶⁷ *Coleman*'a göre konvansiyonu sağlayan, tanıma kuralında anlaşılmalı olunmasıdır. Yetkililer tanıma kuralının ne olduğunu, içsel bakış açısıyla kabul etmektedir.⁶⁸ Uygulamada konsensusa varılmaması ise, konvansiyonu engelleyecek bir durum yaratmamaktadır.⁶⁹ *Coleman*'ın bu görüşü, onun konvansiyonel hukuk anlayışı çerçevesinde, tanıma kuralının sosyal bir kural olduğu iddiasını da desteklemektedir. Bu bakımdan *Coleman* örneğin, ahlâkiliğe gönderme yapan tanıma kuralının, sosyal kural

61 HART, *The Concept...*, s.258.

62 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.172.

63 BIX, "Patrolling the...", s.28.

64 WALUCHOW, "In Pursuit...", Book Review, s.142.

65 SURLU, H.L.A. Hart'ta..., s.106.

66 COLEMAN, "Negative and...", s.156-157

67 WALUCHOW, "In Pursuit...", Book Review, s.141-142.

68 SILTALA, *A Theory...*, s.222.

69 COLEMAN, "Negative and...", s.156-157

olma özelliğini kaybetmeyeceği inancındadır.⁷⁰

III-Tanıma Kuralının Epistemik Fonksiyonuna İlişkin Değerlendirmeler

Tanıma kuralının değerlendirildiği bir konu da, epistemik fonksiyonlarına ilişkindir. Tanıma kuralının epistemik fonksiyondan *Hart* söz etmiş, *Coleman* da *Brian Leiter* ile birlikte konuyu ikiye ayırmıştır.⁷¹ Bu fonksiyonlar, hukuku belirlemek ve geçerlilik kriteri oluşturmak fonksiyonlarıdır.⁷² Yani tanıma kuralı bireylerin, toplumda hukukun ne olduğunu öğrenmelerini sağlayan bir geçerlilik kriteri belirler.⁷³ Geçerlilik kriterinin muhatabı, onu belirlemek ve uygulamakla görevli olan yetkililerdir.⁷⁴ *Hart*'ın, tanıma kuralının temel fonksiyonunun geçerlilik kriteri olduğunu belirtmesine, *Coleman* da katılmaktadır. Tanıma kuralının hukuku belirlemesi ise, bir toplumu oluşturan bireylerle ilgilidir. Bireyler toplumda neyin hukuk olduğunu, tanıma kuralına başvurarak öğrenirler.⁷⁵

A- Dworkin'in Eleştirileri

Dworkin'in tanıma kuralı hakkındaki itirazlarından diğeri de, tanıma kuralının bu epistemik fonksiyonuyla ilgilidir. *Dworkin*'e göre, pozitivist anlamda tanıma kuralı, bir toplumda hukukun belir-

lenmesini sağlar. Ahlâkiliğe hukuk içinde yer vermek ise, ahlâkiliğin tartışmalı doğasından ötürü, tanıma kuralının epistemik fonksiyonunu yerine getirmesini engeller. Söz ettiğimiz gibi *Hart*'ın tanıma kuralını getiriş amaçlarından en önemlisi, hukuki belirsizlik veya kesin olmayışı önlemektir. Ancak, tanıma kuralında ahlâki ilkelere veya değerlere yer verilmesi, *Dworkin*'e göre, hukuki kesinliği sağlama amacıyla bağdaşmamaktadır.⁷⁶

B- Coleman'ın Değerlendirmeleri

Coleman, *Dworkin*'in bu eleştirisi karşısında kendi görüşü oluşturmuştur. Öncelikle *Coleman*'ın yaptığı ayrımın göre geçerlilik kriteri fonksiyonu açısından, tanıma kuralının içerikli olup olmaması bir fark doğurmamaktadır. Her iki tür kriter açısından da, tanıma kuralının içeriğine ilişkin bir sorun yaşanmamaktadır; çünkü neyin geçerlilik kriteri oluşturduğu konusunda bir belirlilik vardır ve belirttiğimiz gibi kriterin gereklerine ilişkin olarak, uygulamada tartışma yaşanabilir. Geçerlilik kriterini belirlemek, yetkililerin görevidir. Önemli olan, neyin geçerlik kriteri olarak kabul edildiğidir. Dolayısıyla, ahlâkiliğe yer veren tanıma kuralında hemfikir olunması halinde, geçerlilik fonksiyonu etkilenmemektedir. Kriterin gereklerine ilişkin

70 COLEMAN, Jules, "Rules and Social Facts", Harvard Journal of Law & Public Policy, Vol:14, 1991, s.720-722.

71 BIX, "Patrolling the...", s.26.

72 COLEMAN, "Negative and...", s.141.

73 COLEMAN, "Rules and...", s.719.

74 SEBOK, Anthony J., "Finding Wittgenstein at the Core of the Rule of Recognition"; S.M.U. Law Review, Vol:52, 1999, s.106.

75 BIX, "Patrolling the...", s.25-27.

76 UYGUR, "Hukuki Pozitivizmin...", s.159.

olarak, uygulamada tartışma yaşanması ise, fonksiyonu etkilemez.⁷⁷

Coleman'ın ayırımında önemli olan, hukuku belirleme fonksiyonudur ve bunun muhatabı ise vatandaşlardır. Vatandaşlar, toplumun hukukunun ne olduğunu, tanıma kuralına başvurarak öğrenirler.⁷⁸ *Coleman*'ın çıkış noktası, ahlâkiliğin tümüyle tartışmalı olmamasıdır. *Coleman*'a göre geçerlilik kriteri sosyal kaynağa dayanmayan bir tanıma kuralının da hukuku belirleyebilmesi mümkündür. Önemli olan bir standardın tartışma yaratıp yaratmadığıdır. Bu durum *Coleman*'ın getirdiği epistemik yeterlilik kavramıyla ilgilidir. Eğer bireyler, ahlâkiliği içeren bir tanıma kuralının öngördüğü bir standarda başvurarak toplumlarının hukukunun ne olduğunu belirleyebiliyorlarsa bu standart, epistemik olarak yeterlidir. Bu durumda tanıma kuralının, hukuku belirleme fonksiyonu da gerçekleşmiş olur.⁷⁹ Burada *Coleman*'a göre epistemik yeterliliğin, sosyal kaynak açısından söz konusu olmadığını belirtmek gerekir. Zira sosyal kaynağa dayanan standartlar, prensipte epistemik yeterliliğe sahiptir. Hukukiliğin içeriksiz herhangi bir kriterinin, epistemik açıdan yeterli olabileceği bir ön kabuldür.⁸⁰

Bir standardın içerikli olması ile epistemik yeterlilik kavramı, yani o standardın epistemik yönden yeterli olup olmaması da farklıdır. Bir standardın

içerikli olması, o standarda göre neyin hukuk olduğunun, normun (kaynağına değil) değerine bakarak belirlenmesidir. Bir standardın epistemik olarak yeterli olması ise bireylerin hem toplumun hukukunun hem de kendi hak ve ödevlerinin neler olduğunu anlamalarını sağlayabilmesidir.⁸¹

Bazı içerikli standartların epistemik olarak yeterli olması mümkündür.⁸² Bir normun değeri tartışma yaşanmasını gerektirmeyebilir ve sonuçta hukuki geçerlilik olarak değerlendirme yapmayı gerektiren kriter, epistemik yönden sorun çıkarmayabilir. Örneğin bazı toplumlar, ne olduğu belirli somut ahlâki değerlere sahip olabilir. Bunların bireyler yönünden neyi ifade ettiği açıktır. Eğer bir tanıma kuralı ahlâki standartları referans gösteriyorsa ve bu ahlâki ilkeler toplumun tümü tarafından aynı şekilde anlaşılıyorsa, hukukiliğin de doğru anlaşıldığı söylenebilir. *Coleman*'a göre bu tür standartlar epistemik olarak yeterlidir ve bu tür içerikli tanıma kurallarının, hukuku belirleme fonksiyonuna sahip olduğunun kabul edilmesi gerekir.⁸³

Ancak *Coleman*'a göre, örneğin bir tanıma kuralı, o toplumda doğru olan ahlâki ilkelerin geçerli olduğunu içerebilir. Özellikle gelişmiş ve çok kültürlü toplumlarda bu tür ucu açık ve soyut bir standart üzerinde toplumun uzlaşması ve aynı şeyi anlaması kolay değildir.

77 SURLU, H.L.A. Hart'ta..., s.119

78 BRESLIN, Jonathan M., "Making Inclusive Positivism Compatible with Razian Authority", Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:14, No:1, January 2001, s.136

79 COLEMAN, "Rules and...", s.719-722

80 COLEMAN, "Rules and...", s.720

81 COLEMAN, "Rules and...", s.720

82 SEBOK, "Is the...", s.1556

83 COLEMAN, "Rules and...", s.721

Coleman, bireyler tarafından neyin hukuk olduğunun anlaşılamayacak olması nedeniyle, bu tür tartışmalı bir tanım kuralının epistemik yeterliliğini kabul etmemektedir. Dolayısıyla bu tür bir tanıma kuralının, hukuku belirleme fonksiyonunu da yerine getirmesi mümkün olmaz.⁸⁴ Epistemik yeterlilik geçerlik kriteri açısından ele alındığında ise *Coleman*, geçerlilik kriterinde epistemik yeterliliği aramamaktadır. Zira *Coleman*'a göre geçerlilik kriterinde epistemik yeterliliği aramak, geçerlilik kriterinin ahlâkiliği içermeyeceğini, sadece sosyal kaynağa dayanabileceğini kabul etmekle aynı anlama gelecektir.⁸⁵

KAYNAKÇA

- BIX, Brian; *Jurisprudence Theory and Context*, Carolina Academic Press, Third Edition, North Carolina, 2004
- BIX, Brian; "Patrolling the Boundaries: Inclusive Legal Positivism and the Nature of Jurisprudential Debate", *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Vol:12, No:1, January 1999
- BRESLIN, Jonathan M.; "Making Inclusive Positivism Compatible with Razian Authority", *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Vol:14, No:1, January 2001
- COLEMAN, Jules; "Incorporationism, Conventionality, and the Practical Difference Thesis", *Hart's Postscript*, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004
- COLEMAN, Jules; "Constraints on the Criteria of Legality", *Legal Theory*, Vol:6, Cambridge University Press, 2000
- COLEMAN, Jules; "Rules and Social Facts", *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol:14, 1991
- COLEMAN, Jules; "Negative and Positive Positivism", *The Journal of Legal Studies*, Vol:11, 1982
- DWORKIN, Ronald; *Hakları Ciddiye Almak*, Çev. Ahmet Ulvi Türkbâğ, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2007
- DWORKIN, Ronald; "Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy", *Oxford Journal of Law Studies*, Vol: 24, No:1, 2004

84 COLEMAN, "Rules and...", s.720

85 SEBOK, "Is the...", s.1556

- DWORKIN, Ronald A.; “A Reply by Ronald DWORKIN”, Ronald DWORKIN and Contemporary Jurisprudence, Edited and with a Preface by: Marshall Cohen, Duckworth 2001
- GREEN, Leslie; “Positivism and Conventionalism”, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:12, No:1, January 1999
- HART, H.L.A.; The Concept of Law, Second Edition, Oxford University Press, 1994
- HART, H.L.A.; The Concept of Law, Oxford University Press, 1961
- HIMMA, Kenneth Einar; Hukukun Ahlâki Kriterleri- Kapsayıcı ve Dışlayıcı Pozitivistler Arasındaki Tartışma, Çev. Saim Üye, Bilge Su Yay., Ankara 2010
- HIMMA, Kenneth Einar; “Law’s Claim of Legitimate Authority”, Hart’s Postscript, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004
- HIMMA, Kenneth Einar; “Bringing Hart and Raz to the Table: Coleman’s Compatibility Thesis”, Oxford Journal of Legal Studies, Vol:21, N:4, 2001
- LEITER, Brian; “Legal Realism, Hard Positivism, and the Limits of Conceptual Analysis”, Hart’s Postscript- Essays on the Postscript to The Concept of Law, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004
- LYONS, David; “Principles, Positivism and Legal Theory”, The Yale Law Journal, Vol:87, 1977
- MARMOR, Andrei; “Legal Conventionalism”, Hart’s Postscript, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004
- MATHER, Henry; “Legal Positivism and American Case Law”, University of Florida Law Review, Vol:38, 1986
- PERRY, Stephen; “The Varieties of Legal Positivism”, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:9, No.2, July 1996
- PERRY, Stephen R. “Second-Order Reasons, Uncertainty and Legal Theory”, Southern California Law Review, Vol:62, 1988-1989
- RAZ, Joseph; “Legal Rights”, Oxford Journal of Legal Studies Vol: 4, No: 1, 1984
- RAZ, Joseph; “Legal Principles and the Limits of Law”, The Yale Law Journal, Vol: 81, 1971-1972
- SEBOK, Anthony J.; “Finding Wittgenstein at the Core of the Rule of Recognition”; S.M.U. Law Review, Vol:52, 1999
- SEBOK, Anthony J.; “Is the Rule of Recognition a Rule?”, Notre Dame Law Review, Vol:72, 1996-1997
- SHAPIRO, Scott J.; “On Hart’s Way Out”, Hart’s Postscript, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004
- SILTALA, Raimo; A Theory of Precedent- From Analytical Positivism to a Post Analytical Philosophy of Law, Hart Publishing, Oxford-Portland Oregon 2000
- SUMMERS, Robert. S.; “Prof. H. L. A. Hart’s Concept of Law”, Duke Law Journal, Vol:4, 1963
- SURLU, Aydan Ömür; “H.L.A. Hart’ın Kurallar Sistemi”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, 2010, S:21, s. 197-204

- SURLU, Aydan Ömür; H.L.A. Hart'ta Tanım Kuralı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuk (Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi) Anabilim Dalı, Ankara 2008
- UYGUR, Gülriz; Hukuk, Etik ve İlkelere, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006
- UYGUR, Gülriz; "Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü Mü?", AÜHFD, C:52, Sayı:3, Ankara 2003, (ayrı bası)
- VARGA, Csaba; Lectures on the Paradigms of Legal Thinking, Akadémiai Kiado, Budapest 1999
- WACKS, Raymond; Understanding Jurisprudence-An Introduction to Legal Theory, Oxford University Press, 2005
- WALUCHOW, Will; "In Pursuit of Pragmatic Legal Theory", (The Practice of Principle: In Defence of a Pragmatist Approach to Legal Theory, Jules L. Coleman, Oxford: Oxford University Press, 2001), Book Review, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol:15, No:1, January 2002
- ZIPURSKY, Benjamin C.; "The Model of Social Facts", Hart's Postscript- Essays on the Postscript to The Concept of Law, Edited by: Jules Coleman, Oxford University Press, 2004